

УДК 94(477)(092)

Ірина Цибенко,
кандидат історичних наук,
провідний бібліотекар НІБ України

Українська періодика у творчому житті Михайла Грушевського

У статті проаналізовано роль українських періодичних видань у творчому житті М. Грушевського, а також встановлено провідні напрями бібліографічної діяльності вченого в українських газетах і журналах. На підставі дослідження окремих фактичних матеріалів визначено внесок ученого у розвиток національної преси.

Ключові слова: українська періодика, національна преса, рецензійний жанр, публіцистична діяльність, народна газета.

У різноманітній діяльності М. Грушевського (1866—1934) — визначного українського вченого, історика, публіциста, громадсько-політичного діяча — особливого значення набула періодична преса. Тут він оприлюднював наукові, літературні та публіцистичні твори, з нею також пов'язана його редакторсько-видавнича діяльність.

Серед розмаїття грушевськознавчих проблем питання, окреслене заголовком пропонованої статті, досить важливе і, як засвідчує грушевськознавча література, широко висвітлене на її сторінках. Бачення аналізованої проблеми у плані бібліографознавства розкриває ще один її аспект. На підставі фактографічного матеріалу спробуємо встановити провідні напрями бібліографічної діяльності М. Грушевського в українських періодичних виданнях та визначити внесок ученого у розвиток національної преси.

З огляду на осяжність теми (перші публікації вченого в часописах з'явилися ще в середині 80-х рр. XIX ст. — І. Ц.), а також велику різнобічну працю історика в періодичних виданнях, у дослідженні використані історико-хронологічний і тематично-жанровий підходи та зосереджено увагу на окремих важливих моментах у житті Михайла Сергійовича.

Почерпнуті з бібліографічних джерел відомості про М. Грушевського засвідчують подвійну роль української періодики в його житті. Вона служила для юного Грушевського плідним джерелом наукового пізнання і посприяла вибору ним своєї основної професії — історика, пізніше стала основним змістом його діяльності в українських часописах. Достовірні факти про це містять біографічні матеріали: "Автобіографія"¹, "Спомини", щоденники, епістолярій М. Грушевського та його власні праці. Зокрема, "Спомини" подають відомості про перше ознайомлення з часописами, яке відбулося ще в юні роки. Зацікавившись книгами, підліток читав усе, що знаходив у батьківській бібліотеці. Серед інших були і річники популярних у ті часи журналів "Сын Отечества", "Отечественные записки", "Живописное Обозрение". Пізніше, у роки навчання в гімназії, до його рук дохо-

дили "Русское слово" та "Вестник Европы" за 1860—1870 рр. [8, с. 121—122]. Особливого інтересу тоді вони в нього не викликали, хоча й залишили про себе певне враження.

Зовсім по-іншому юний Грушевський сприйняв "Киевскую старину" — український журнал, який за відмінне навчання в Тифліській гімназії (1880—1886) подарував йому батько, Сергій Федорович, передплативши річний комплект видання на 1882 р. [8, с. 119—120]. Поява "Киевской старины" в колекції бібліотеки Грушевських стала новим кроком у здобутті знань гімназиста, які суттєво вплинули на розширення кола його читачьких зацікавлень. В "Автобіографії" М. Грушевський стверджує, що "перші річники "Київ. Старини", перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів" [6, с. 222].

Нині, коли минуло 130 років з моменту виходу славнозвісного видання, принагідно згадаємо його безцінну роль у тогочасному українському суспільстві. В умовах антиукраїнської політики царизму, яка особливо яскраво простежувалась у другій половині XIX ст., цензура, керуючись настановами сумнозвісного Валуєвського циркуляра (1863) та Емського указу (1876), заборонила видання преси в Україні рідною мовою. Вихід у 1882—1906 рр. історико-етнографічного щомісячника в Києві, хоча й російською мовою, виявився дійсно прогресивним явищем у науково-культурному житті країни. Незважаючи на консервативну спрямованість та принципову дотриманість меж законності, "Киевская старина" стала справжнім науковим вісником українознавства. Вона посприяла формуванню національної свідомості українського народу і, за справедливим визнанням С. Єфремова — відомого літературознавця, публіциста і громадсько-політичного діяча, — була "цілою знаменною полюсою в історії українства" [11, с. 104].

На сторінках журналу з'являлося багато публікацій з історії, археології, етнографії, фольклору та інших наук. Велика увага приділялась археографічним знахідкам, біографіям видатних постатей в українській історії. Серед різних авторів — імена відомих українських вчених, письменників, громадських діячів: М. Костомарова, В. Антоновича, О. Левицького, М. Петрова, О. Кониського, М. Максимовича, М. Драгоманова, П. Голубовського, М. Сумцова, І. Лучицького, І. Нечуя-Левицького, І. Котляревського та ін.²

¹ "Автобіографія" М. Грушевського має дві редакції. Перша (коротка) була видана у 1906 р. з приводу десятилітньої наукової праці вченого в Галичині. Друга (докладніша) вийшла у 1926 р. на честь ювілеїв вченого: 60-річчя від дня народження та 40-ліття наукової діяльності.

² Відомості про діяльність "Киевской старины" об'єктивно подані в бібліографічному покажчику за 1911 р., виданому Полтавською уче-

У цьому часописі юнак уперше ознайомився з працями В. Антоновича, який пізніше, в університетські роки, став його вчителем. До речі, перший номер журналу відкривала стаття В. Антоновича "Київ, його судьба і значення з XIV по XVI ст. (1362—1569)". Окремі дослідники, а саме український історик О. Прицак, вважають її визначальною у формуванні історичних поглядів молодого Грушевського [19, с. XLVI].

Однак, як свідчить "Автобіографія", у період навчання М. Грушевський "мріяв зробитися з часом українським літератором", сподіваючись на цьому шляху найбільше "послужити національному українському відродженню" [6, с. 221]. У 80-х рр. несподівано виявився рідкісний літературний талант гімназиста. До нас дійшли вірші та оповідання, в основному на історичні та побутові теми, написані ним тоді. Правда, поезії він не вельми охоче пропонував до друку — лише дві з них опублікувала львівська "Зоря" у 1892 р., решта з'явилась в антології "Акорди" (1903). Очевидно, М. Грушевський зважив на оцінку І. Нечуя-Левицького своїх перших поезій: "Вірші Ваші слабші од прози. В їх нема скрізь розміру; вони похожі на білі вірші або нагадують вольний розмір народних дум з часів козаччини" [14, с. 28].

З видатним письменником юнак познайомився через "Киевскую старину", і різниця у віці не завадила встановленню дружнього листування між літератором-початківцем і авторитетним майстром художнього слова. Серед ранніх прозових творів варто відзначити оповідання М. Грушевського "Загублений вік", "Ніхий свідок", "Остання куця", "Перехожі", "Помагай Біг", "Днинка", "Бех-аль-Джугур", "Бідна дівчина", "Добра жінка", повість "Чужі й свої" тощо. В одному з листів, радіючи з успіхів молодого письменника, І. Нечуй-Левицький сповіщає, що в Галичині його примітили, "сказали, що з'явився правдивий талант" [15, с. 34].

Через багато років, згадуючи вихід свого першого оповідання "Бех-аль-Джугур" у львівській газеті "Діло" у 1885 р., в автобіографічному записі "Як я був колись белетристом" М. Грушевський відзначив головну роль І. Нечуя-Левицького в своєму творчому становленні [7, с. 13].

Професійна підтримка відомого письменника, крім усього іншого, посприяла виходу у світ деяких ранніх літературних творів М. Грушевського. За рекомендацією письменника, крім уже згаданого оповідання "Бех-аль-Джугур", у 1886 р. херсонський белетристичний збірник "Степ" надрукував оповідання М. Заволоки³ "Бідна дівчина". Оповідання отримало схвальну оцінку І. Франка, який назвав його автора "незвичайно талановитим" [20, с. 113].

Утім, вступ до університету змінив плани гімназиста стосовно літературної ниви. Навчання в Київському університеті Св. Володимира (1886—1894) стало визначальним етапом у біографії М. Грушевського. Відтоді остаточно окреслились його творчі орієнтири. Він репрезентував себе як історик. Записи в щоденнику (1886—1894) засвідчують велику наполегливу працю студента на шляху формування його як професійного вченого [9, с. 262]. Першими науковими працями М. Грушевського в студентські роки були історичні реферати. З ними він виступав на семінарах, які проводив професор В. Антонович — видатний український історик і громадський діяч. Він же був його науковим керівником. Пізніше Михайло Сергійович згадував, що один із цих рефератів "Южнорусские господарские замки в половине XVI века" у 1890 р. був надрукований як історичний на-

рис в "Университетских известиях", що виходили в Київському університеті Св. Володимира [6, с. 222]. Оpubлікована праця історика здобула схвальну оцінку фахівців. Зокрема, П. Голубовський — професор Київського університету — в рецензії, уміщеній в "Киевской старине" (1890), відзначив повноту зібраного документального матеріалу та доступний для сприймання стиль автора [17, с. 333].

В "Автобіографії" М. Грушевський називає й інші свої історичні та історико-літературні статті, а також рецензії, які друкували "Киевская старина", "Правда", "Зоря", "Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка" [6, с. 223]. "Киевская старина" з її рубрикою "Рецензії та бібліографії" вважалась одним із найавторитетніших періодичних видань. Проте першою школою національного рецензійного жанру для молодого історика стала львівська "Правда", де були надруковані його найцікавіші з ідеологічного і змістовного боку рецензії.

Повніша інформація про тодішній науковий набуток М. Грушевського зафіксована в бібліографічному покажчику І. Левицького "Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського до року 1905", що з'явився в науковому збірнику, присвяченому М. Грушевському з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1906) [13, с. 1—64]. Серед відзначених укладачем творів (усього 591 позиція) більшість — рецензії (378), що підтверджує їхню особливу роль у науковій діяльності вченого. Становлення М. Грушевського як рецензента і загалом формування його критико-аналітичного стилю та відповідного методу розпочалось в університетські роки під безпосереднім впливом В. Антоновича. За підрахунками українських дослідників, у творчій спадщині науковця, яка налічує понад 2000 публікацій, на рецензії припадає більше ніж 700 позицій, тобто більше третини всього його доробку [3, с. IV]. Варто зауважити, що проблема рецензійного жанру в творчості М. Грушевського давно вже привертає увагу грушевськознавців. Зокрема, у своєму дослідженні В. Маслійчук відзначає, що саме на середину 90-х рр. XIX ст. припадає найбільша активність рецензійної діяльності історика [16, с. XXIV]. Цю думку підтверджують статистичні дані, наведені І. Гиричем. Дослідник наголошує, що у 1895—1896 рр. М. Грушевський опублікував відповідно 50 і 53 рецензії. Порівняймо, у 1897 р. — 39, а у 1924—1928 рр. історик друкував менше десяти на рік [3, с. VII].

Ще одна важлива деталь: період 1895—1896 рр. збігається з початком редакційно-видавничої діяльності М. Грушевського в "Записках Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка" (фото 1) у Львові (далі — "ЗНТШ").

Нагадаємо, що в 1894 р., після завершення свого навчання в Києві, науковець був направлений до Львівського університету на посаду професора історії. Разом з викладацькою діяльністю в університеті він брав активну участь у науково-громадському житті Галичини. Львівський період (1894—1914) виявився найпліднішим у творчому житті Михайла Сергійовича.

Як редактор "ЗНТШ" він насамперед звернув увагу на періодичність часопису, який тоді виходив нерегулярно і часто друкував матеріали з принагідним змістом. З ініціати-ви нового редактора було запроваджено рецензійний відділ і наукову хроніку, в якій подавалися бібліографічні огляди часописів, виданих в Україні та поза її межами. Ці огляди й дотепер не втратили своєї ваги. У відділі "Miscellanea" містилися короткі джерельні додатки до історії, етнографії та літератури. У рецензійному відділі публікувалися різноманітні критичні огляди праць з українознавства та інших галузей слов'янознавства.

ною архівною комісією // Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882—1906) / сост. И. Ф. Павловским [и др.]. — Полтава, 1911. — 219 с.

³ М. Заволока — один із літературних псевдонімів М. Грушевського. Див. Дей О. І. Словник українських псевдонімів (К., 1969).

Фото 1

Зауважимо, що по-справжньому талант М. Грушевського як рецензента розкрився в "ЗНТШ". Досконало володіючи методикою, вчений поставив бібліографічну діяльність часопису на високий рівень. До праці він залучив авторитетних українських істориків кінця XIX — початку XX ст., заснувавши цим вітчизняну рецензійну школу. Найближчими його послідовниками стали: О. Лотоцький, В. Гнатюк, В. Герасимчук, І. Джиджора, В. Доманицький, С. Томашівський, М. Кордуба.

Заслугою М. Грушевського в цій діяльності стало розроблення і запровадження різних типів рецензій: рецензійна стаття, проблемно-рецензійна стаття, оглядова рецензія, звичайна рецензія, вибірково-оглядова рецензія, замітка. Згідно з ними відбувалось і їхнє розміщення в часописі. На окрему увагу заслуговує впровадження М. Грушевським у практику "показник" — індекс до змісту друкованого органу, який появлявся щорічно і нині становить основну бібліографію українознавства до 1914 р.

Від 1897 р. формат "ЗНТШ" збільшився. М. Грушевський реалізував поставлені завдання щодо перспективи журналу, який мав стати осередком наукової діяльності й утверджував би рідну мову в Наддністрянській Україні. З цією метою редактор запросив до співпраці багатьох визначних вчених. На сторінках часопису знаходимо різноманітні публікації І. Франка, О. Кониського, І. Крип'якевича, С. Рудницького, Є. Барвінського, К. Студинського, О. Колесси, В. Липинського та інших відомих дослідників. Показником серйозної наукової праці "ЗНТШ" став вихід упродовж 1894—1914 рр. тт. 5—116, зредагованих М. Грушевським, які становили цілу епоху в розвитку української науки і культури [1, с. 20].

Важливою сторінкою видавничо-редакційної та публіцистичної діяльності М. Грушевського була його участь у "Літературно-Науковому Вістнику" (далі — "ЛНВ") — місячнику літератури, науки і суспільно-громадського життя, який відіграв передову роль у національному відродженні українського народу в першій третині XX ст. Журнал виходив у Львові упродовж 1898—1906 рр., потім у 1907—1914 рр. та 1917—1919 рр. — у Києві, а у 1922—1932 рр. знову видавався у Львові. На його сторінках містилися, крім оригінальної і перекладної белетристики, науково-популярні статті, літературно-критичні студії з української та іноземної літератури і широкі огляди культурного і суспільно-політичного життя в Україні та Європі.

М. Грушевський своїми практичними діями сприяв становленню й розвитку часопису. Архівні матеріали, широкі листування вченого, відгуки колег, його публікації на шпальтах часопису свідчать, що внесок М. Грушевського в "ЛНВ" був вагомим. В "Автобіографії" (1906) вченого зна-

ходимо цікаву нотатку про початок виходу цього часопису: "З кінцем 1897 року підніс я справу зреформованого ілюстрованого тижневика "Зоря" на літературно науковий місячник по типу європейського Revue ("Товстого журналу"); проект був прийнятий відділом Наукового тов. ім. Шевченка, і з 1898 р. почав виходити "Літературно-Науковий Вістник", а в число редакторів вступив і я (зразу з Маковеем і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком) і брав у нім діяльну участь, особливо в перших роках, коли видавництво ставилося на ноги і мені приходилося грати ролю Redacteur en Chef (сам я мів статті по літературі і огляди суспільно-політичні) і в останніх, 1905—1906, коли писав публіцистичні статті по різним питанням дня" [5, с. 204—205].

Одне з першочергових завдань, яке вдалось здійснити Михайлу Сергійовичу, — це згуртувати навколо журналу літературні сили України, що позитивно вплинуло на діяльність "ЛНВ". Редактор відповідально ставився до випуску кожного номера часопису: пересвідчувався в готовності змісту чергових книжок, визначав обсяг поданих до друку матеріалів, встановлював черговість подачі матеріалу. Будучи самодисциплінованою людиною, М. Грушевський вимагав і від своїх співробітників чіткої, організованої праці, усвідомлюючи, що насамперед від неї залежить успіх видання. "Я поставив дуже остро справу, — звертався він у листі до О. Маковея як до відповідального редактора, — аби "Вістник" виходив перед першим числом н(ового) с(тилю), тож б(удьте) л(аскаві) уважати, аби друкарня не мала поводу покликуватись на брак скрипту і взагалі закритись тим, що затягається справа через редакцію" [2, арк. 501].

Грунтовну характеристику діяльності "ЛНВ" дав Б. Ясинський. Його бібліографічний покажчик до всіх 109 томів часопису (1898—1932) відображає змістовну передмову про основні етапи його виходу, детальний розпис всього літературознавчого та критико-бібліографічного матеріалу [21, с. 232]. Аналіз покажчика дає змогу визнати М. Грушевського передусім як автора журналу. Підтверджують це його численні публіцистичні праці на сторінках "Вістника". Значна частина з них датована 1907—1914 рр. Це не випадковість. Перша російська революція, яка спричинила піднесення національно-визвольного демократичного руху в Україні на початку XX ст., залишила помітний слід у творчості вченого. В своїх статтях він порушував різнобічні проблеми тодішнього українського життя. Приділяючи виняткове значення впливу публіцистичної діяльності на розвій громадсько-політичної думки в Україні, науковець використовував періодичні видання як трибуну для висловлювань своїх поглядів стосовно розвитку нового українського суспільства. С. Єфремов, сучасник М. Грушевського, високо оцінюючи його талант публіциста, зазначав, що статті "викликали великий інтерес як самими темами, так і живим трактуванням їх" [12, с. 240—241].

В аналізованій період М. Грушевський співпрацював із багатьма українськими та російськими газетами і журналами. Серед них — "Діло", "Рада", "Село", "Засів", "Києвлянин", "Киевская мысль", "Речь", "Русские ведомости", "Українская жизнь", "Наша школа", "Промінь" тощо. Одночасно він надрукував низку статей на злободенні теми української політики як в "ЛНВ", так і в київському щоденнику "Громадська Думка", що почав виходити з кінця 1905 р., а після його заборони — у "Раді". Найпомітнішою була діяльність видатного вченого в газеті "Село" (1909—1911), ілюстрованому тижневику для селян і робітників, який виходив за його редакцією (фото 2).

Ідея створення народної газети з'явилася завдог до її виходу в світ у вересні 1909 р. У статті "Наша газета", опублікованій у першому числі "Ради" за 1907 р., Михайло Сергійович порушив питання про необхідність випуску популярного видання для широкого кола читачів [4, с. 3—5].

Фото 2

Щоденникові записи М. Грушевського 1909—1910 рр. рясніють численними згадками про цю газету і свідчать про неабияку його увагу до неї. Порівняно невисока ціна газети уможливила її доступність широкій громадськості. Видання було справді народним і вчений використовував його як поле діяльності для власних наукових і публіцистичних писань, а також запросив до співпраці відомих вчених і письменників: О. Білоусенка (О. Лотоцького), Л. Біляшівського, В. Винниченка, М. Гехтера, М. Коцюбинського, А. Кримського, В. Самійленка, Л. Старицьку-Черняхівську, Ф. Сумцова, Є. Чикаленка, Ю. Сірого, М. Шаповала та ін.

Редактор М. Грушевський приділяв особливу увагу формі газети, збагачуючи зміст різноманітним ілюстративним матеріалом. Це робило читання привабливішим і зрозумілішим. Цікаву статистичну інформацію щодо виходу "Села" і участі в його створенні Михайла Сергійовича подає українська дослідниця С. Панькова. За її підрахунками, у 76 номерах газети за 1909—1911 рр. учений опублікував 84 вступні статті, автором яких, за окремими винятками, був він сам [18, с. 34—35]. На сторінках "Села" він друкував і свої історичні твори. Яскраві сюжети визначних подій української минувшини, написані талановито, доступно, легкою для сприйняття мовою, зробили газету масовою, популярною серед читачів. Ця обставина, яка сполюшила царських поплічників, прискорила її закриття у 1911 р.

Звичайно ж, наукова і публіцистична діяльність М. Грушевського продовжувалась і в інших виданнях та, завдяки творчому зв'язку вченого з українськими часописами, про які було тут згадано, останнє десятиліття XIX — початок XX ст. виявились найяскравішими в його житті.

І сьогодні, майже через сто років, знайомлячись з багатьма працями визначного історика, маємо можливість об'єктивно осягнути вагу його творчості.

Список використаної літератури

1. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892—1930 / Л. Винар. — Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. — 110 с.
2. ВР ІЛ. — Ф. 59, од. зб. 918, арк. 501.
3. Гирич І. Рецензійний жанр у творчості М. Грушевського / І. Гирич // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. — Львів, 2008. — Т. 14. — С. VI—VII.
4. Грушевський М. С. Наша газета / М. С. Грушевський // Твори у 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3 : Серія "Суспільно-політичні твори" (1907 — березень 1917). — 792 с.
5. Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — С. 197—213.

6. Грушевський М. С. Автобіографія, 1926 р. / М. С. Грушевський // Великий українець : матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка. — К., 1992. — С. 220—240.
7. Грушевський М. С. Предок: із белетристичної спадщини / М. С. Грушевський ; упоряд., післясл. та приміт. С. І. Білокоя ; упоряд. фотоіл. А. П. Демиденка. — К. : Веселка, 1990. — С. 13.
8. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський ; публікація С. Білокоя, вступ Ф. Шевченка // Київ. — 1988. — № 12. — С. 117—139.
9. Грушевський М. С. Щоденник (1888—1894) / М. С. Грушевський ; підгот. до вид., перед. сл., упорядкув., комент. і післямова Л. Зашкільняка. — К. : Ін-т археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1997. — 262 с.
10. Грушевський М. С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века / М. С. Грушевський // Университетские известия. — 1890. — Ч. 2. — С. 1—33.
11. Ефремов С. Рец. на: Систематический указатель журнала "Киевская старина" (1882—1906) / С. Ефремов // Издание Полтавской учёной архивной комиссии / сост. членами комис.: И. Ф. Павловским, В. А. Щепотьевым, А. А. Явойским и Б. Д. Чигринцевым // Украинская жизнь. — 1912. — Кн. 2. — С. 104—107.
12. Ефремов С. Історія українського письменства / С. Ефремов. — 4-те вид. — Мюнхен : [б. в.], 1989. — (Українське літературознавство / Укр. вільний ун-т, Філософічний ф-т ; вип.1). — 495 с. : іл.
13. Левицький І. Реєстр наукових і літературних праць проф. Михайла Грушевського / І. Левицький // Науковий збірник, присвячений професору Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). — Львів, 1906. — С. 1—64.
14. Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар. — К. ; Нью-Йорк : [б. в.], 1997. — 399 с. — (Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 1).
15. Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака ; ред. Л. Винар. — К. ; Нью-Йорк : [б. в.], 2006. — 718 с. — (Епістолярні джерела грушевськознавства ; т. 3).
16. Маслійчук В. Ранні рецензії Михайла Грушевського // Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. — Львів, 2002. — Т. 14 : 2008. — С. XXIV.
17. Голубовський П. В. Рец. на: Грушевський М. С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк (К., 1890) / П. Г. // Киевская старина. — 1890. — Т. 30. — С. 333—334.
18. Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета "Село" у світлі мемуарних та епістолярних джерел / С. Панькова // Український історик. — 2004—2005. — № 3—4/1. — С. 25—46.
19. Прицак О. Й. Історіософія Михайла Грушевського / О. Й. Прицак // Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. — К., 1991. — Т. 1. — С. XLVI.
20. Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. — К., 1980. — Т. 27. — С. 113—115.
21. Ясинський М. І. Літературно-науковий вісник : покаж. змісту. Т. 1—109 (1898—1932). — Київ : Нью-Йорк : Смолоскип. — 2000. — 232 с.

В статтю проаналізована роль українських періодических изданій в творчеській житті М. Грушевського, а также установлены основные направления его библиографической деятельности в украинских газетах и журналах. На основании исследования отдельных фактических материалов определен вклад ученого в развитие национальной прессы.

The article considers the role of Ukrainian periodicals in the creative life of Mykhailo Hrushevsky and to determine primary areas of his bibliographic activities in Ukrainian newspapers and journals. Based on the study of certain factual material there is defined the contribution of the scientist in the development of the national press.

Надійшла в редакцію 26 вересня 2012 року